

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

С. Дулам

профессор Монгольского государственного университета, доктор филологических наук, г. Улан-Батор

Буриад Гэсэрийн тууль дахь ертөнцийн үүслийн домог, түүний бэлгэдэл зүйн асуудал Космогонические мифы бурятской Гэсэриады и их символика

В статье исследуются космогонические и теогонические мифы бурятской Гэсэриады и их символический смысл.

S. Dulam

Cosmogonical Myths of Buryat Epos of Geser and their symbolics

In the present article cosmological Myths of Buryat Geseriada and their symbolics.

Суулийн үед монгол аман зохиол, тууль, бөө морголийн уран зохиол, сонгодог утга зохиолын доторхи бэлгэдэл зүйн асуудлыг судалсан судалгаандаа тушиглэн бэлгэдэл зүйн долоон үндсэн ай савыг тогтоосон билээ. Эдгээр нь онгоний бэлгэдэл, тооны бэлгэдэл, зүг чигийн бэлгэдэл, цагийн бэлгэдэл, хэлбэр дурс, дохио зангаань болон зууд зан Совингийн бэлгэдэл гэсэн долоон ай сав болно. Энэ удаа бид онгоний бэлгэдлийн уусвэр монгол домог зүй, туулыг хэрхэн илэры байгааг авч үзэхийг зорилоо.

Монголчуудын уламжлалт байгалийн шүглэг, гүн ухааны ёсоор бол өнгөний бэлгэдлийн хамгийн анхдагч эсрэгцэл нь гэгээ харанхуй, гэрэл сүүдрээс иш үндэстэй хар цагаан хоёр өнгө юм. Хар цагааны эсрэгцэл нь өнгөний олон дагнаасын дотор бүх гэгээн баран өнгийн үнэмлэхүй хурц илэрхийлэл нь бөгөөд улмаар байгалийн, гүн ухааны, ёс суртахууны, шашны, арьстан угсаатны олон бэлгэдэл утгыг бүрдүүлэх эх загвар болно. Өнгөний энэхүү анхдагч эсрэгцэл бол өнгөний бэлгэдлийн «тулах цэг», «цагаан толгой» нь юм.

Сайн, муу үйлийн тухай, хар, цагаан өнгөний тухай бэлгэдэлт үзэл нь угтаа байгалийн үзэгдлийг амьдчилж, хүншүүлсэн эртний домог зүйн сэтгэлгээтэй холбоотой. Мольхийн буриад зоны «Абай Гэсэр Богдо хаан» туульд ертөнцийн тэргүүн туурвигч-Эхэ ехэ бурхан (Эхэ сагаан бурхан) зэрлэг нугасны хонуундаа авчирсан хавтгай шавраар дөрвөн бэх хөлтэй Мэлхэй заяан дээр хавтгар газар бүтээж, баруун гарын алгаар дарж жалга тохой, мөрөн горхи урсган, газар дээр нь элдэв ургац (ургамал) ургаж, тэрнийг идэж эдлэх ан шувуу заяагдаж, тэд нь ямагт хос хошоогоор нях тул. Эхэ бурхан юунд ганцаардаа байнав гэж бодоод харюу олж ядцан. Унтаад сэрэхэд нь Их Чөтгөр (Ехэ Шүдхэр) Үлгэн дэлхийг гараараа хавчаж, хадан хушуу ургуулавда-на. Мөнгөр үгүй болоход «наргүй харанхуй, сабгүй мэлгэр, одгүй уйтгартай, гэрэлгүй гэмтэй» байхад нь нарин гэрэл хэрэгтэй гэж нэр заяав, сарни толон хэрэгтэй гэж сар заяав. Алтан шар наран шарж, тэнгэр дэлхий хоёрыг гээээрүүлж, ургамал амьтныг жаргуулав. Алман Сар (Алма нара) гарч, тэнгэр, дэлхий хоёрыг туяаруулж аядуулав. Наран сарандаа хэлэв: «Би туяагаараа шарж, гэгээн цагаан өдөр байлгахав, сайн сайхан, цэвэр эриун юм гэгээн цагаан өдөр ямагт /хододоо/ болж байг» гэж. Саран Нарандаа хөрлүүлэх «...туяа багахан, тэнгэр газар хоёрыг гэрэлтүүлж чадахагүй, муу муухай, хүнээс нуух юмыг шөнийн харанхуйд ямагт хийгдэж байг» гэх. Түүнээс хойшод сайн сайхан хэргүүдийг гэгээн өдөр хийдэг, муу муухай, нууц хэргүүдийг шөнийн харанхуйд хийдэг гэж амьтан зон хэлэлцдэг юм (1, х.19-21).

Цагаан өнгө нь нарны гэрэл, гэгээн цагаан одрийн дохио төлөөлөл болж дурслагдаад артний хүмүүсийн байгалийн шүглэг, үзэл бодролоос аяндаа үүсч гарсан болохыг, тэр нь хүн зоноос үл нууцлах, ил тодорхой, цэвэр ариун, сайн сайхан үйлс хэргийн ёгтолмол болж, дохио утга нь гүнзгийран даамжирсан болохыг олж харж болно. Үүний зэрэгцээ хар өнгө нь шөнийн харанхуйн дохио төлөөлөл болж дүрслэгдээд, тэр нь хүний нүднээс далдлах, эчнээ нууц, хар муухай хэргийн ёгтомол болж дохио утга нь бүтэж бүрэлдсэн байна.

Энэ домог чанагш өрнөхдөө Эхэ Бурхан өргөн дэлхийд бууж, дов дэрлэж хэвтэхэд нь Наран халуунаар шарахад, ногоон хувцсаа хуулж, цэцгэн давхацаа тайлав. Эхээс гарсан биеэрээ нарлаж наадаж хэвтэхэд нь Наран толон завсараараа шагайж, эмийн сайханд эндүүрч, эрийн санаа санаалж, хөвүүн санаа нь хүчилж, эхийн алтан тоонот руу амьдруулах толоон (гэрлээ) оруулж, санаа амарч налайв. Эхэ Бурхан хөл хүнд болж, нэгэн басган мэндлэхэд сэцэн сэндэр зантай Манзан Гүрмэ гэж нэрлэв. Эхэ сагаан Бурхан хэрэг зориггоо дүүргэж, болдог дэрлэн унтах шөнө Алман Саран эхийн мяраанд эндүүрч, охины сайханд овтож, эхийн алтан тоонот руу толоон оруулж орхив. Эхэ сагаан Бурханы урд хормой нь өргөгдөн, хойт хормой нь санжийж, эхнэрийн цаг дүүрэхэд охин ирж уйлав. Ногоон манцуйд манцуйлж, цэц-цэц элгэвчид ороож, Маяс Хара гэж нэрлэв. Маяс Хара басган хана руугаа харсан хар буруу санаатай, булан руугаа харсан буруу ховдог басган болов. «Манзан Гүрмэ басган гэгээн цагаан өдөр олдсон юм, сайн зантай, сайхан аягтай. Маяс Хара басган шөнийн хавхарт олдсон юм, муу зантай, муухай аягтай» гэж амьтан зон хэлэлцдэг (1, х.22-23).

Эл домгийн төгсгөлөөс чухамдаа байгалийн үзэгдлийн амьдчилал, хүншүүлэлээс нийгмийн ёс суртахууны үнэлэмж хэрхэн үүсвэрлэн гарсан болохыг харшуулан үзүүлж байна.

1. Гэгээн цагаан өдөр – Нарны толон-Манзан Гүрмэ-сайн зан, сайхан аяг.

2. Шөнийн хавхар – Сарны толон-Маяс Хара – муу зан, муухай аяг

«Гэгээ харанхуй» гэсэн байгалийн үзэгдлийн амьдчилал нь хүүний сэтгэцийн төрөлхийн шинж болох «зан», түүнээс үүсэлтэй явдал мөр, биеэ авч явах байдал «аяг» болж үүсвэрлэснийг арга билгийн хослол маягаар -өгүүлжээ. Домог зүйгээс үүсэлтэй энэ төсөөллийг энгийн арианд «гэгээн цагаан өдөр, гэрэл шар нарнаар» гэхчлэн хэлэлцдэг билээ.

Буриад туульд ертөнц туурвилын анхан түрүүн цагийг дүрслэхдээ «бор цагаан хоёрын булаалдаагүй үед (ил гараагүй), хар цагаан хоёрын харшилдаагүй үед (уралдаагүй үед) зүүний олон тэнгэр зөрөлдөөгүй үед, зүс өнгө хоёр ялгараагүй үед» (1, х.22; х.2, 53) гэхчлэн өгүүлдэг нь байгалийн гүн ухааны ёсоор бол өдөр, шөнө, гэгээ харанхуй ялгараагүй, улмаар ёс суртахууны үнэмж үүсээгүй үе гэсэн үг билээ. Ертөнцийн хар цагаан өнгө, сайн муу үйл ялгарснаас хойш «цагааныг минь цагаанд нь гаргатугай, харыг минь хард нь гаргатугай» (Атай Улаан тэнгэри), «цагаан юмыг нь цагаалтугай, хар юмыг нь харлуултугай» (Хан Хурмууста), «хар юм харааж, цагаан юм цавирав, бор юм бургилж, хөх юм хөөрөв» (2, х.62) гэхчлэнгийн үг хэллэг үүссэн байна. Домог зүйн энэхүү тулгуур үндэслэгээ монгол утга соёлын бусад салбарт нэвтрэн түгэжээ.

Тэнгэрийн тайлга тахилгын ёсонд эн тэргүүнээ ажиглагдаж буй зүйл бол нэн тодорхой ялгарсан өнгө, тоо, зүг чигийн бэлгэдэл болно. Баруун зүгийн тэнгэр нэр голчлон хөх, цагаан өнгөтэй (Хөх Мөнх тэнгэр, Хөх Манхан тэнгэр, Өндгөн цагаан, Оёор цагаан, Оёдол цагаан, Бударга цагаан, Шударга цагаан, Заяан цагаан, Бөөлүүр цагаан, Цайр цагаан, Баян цагаан, Одон цагаан, Онгон цагаан тэнгэр г.м.) байхад зүүн зүгийн тэнгэр нэр хар, цусан улан, бор, цоохор, бөрт, эрэн өнгө зүстэй (Хаар балай, Балар хар, Униар хар, Цусан улаан, Бор цоохор, Шар цоохор, Хар цоохор, Бөрт хар, Бөөлүүр хар, Хайр хар, Хан хар, Эрэн, Зүүхэл хар, Гутаарнь хар тэнгэр гэх мэт) байдаг. Чухам иймээс өнгөөр бэлгэдэх энэ ёс заншил монгол шүтлэг мөргөлдөдгөө хүртэл яруу тодорхой уламжилжээ. Хар дархад ястай, Тувааны Балжир удган хуучлахдаа: «Би юм хийхдээ онгодоо дандаа цагаанаар юмуу хөх, ногооноор хийнэ. Энэ гурваас өөр өнгө оруулдаггүй. Хүн надад барьц барихдаа бөрт өнгөтэй юм оруулбал, хөгшин надад энэ чинь хэрэггүй, буцааж аваарай гэдэг» гэсэн бөгөөд хөх, цагаан, ногоон гурван өнгөний бэлгэдэл утгыг асуухад» ногоон өнгө бол бүх дэлхийн (газрын) өнгө, хөх өнгө бол бүх лус савдаг (усны) өнгө, цагаан гэдэг бол бүх ертөнц цагаан юмны хүчээр байдаг, тийм болохоор тэр гурваас өөр өнгө би хүнд болон өөртөө арга хийхгүй. Хувцсыг хүртэл цайврыг өмсөхөөс биш, ямар ч сайхан улаан, бор торго эдлэл бай, би хэрэглэхгүй (удган өөрөө цайвар ногоон тэрлэгтэй байв)» (Хөвсгөл аймгийн Баянзүрх сумын нард Тувааны Балжир удганаас 1991 оны 10-р сарын 6-нд Бэлтэс голд намаржиж байхад бичиж авав). «Бүх ертөнц цагаан юмны хүчээр байна» гэдэг бол утгаа монгол домог зүй, бөө мөргөлийн сайн үйлийн эзэн, баруун зүгийн тавин таван тэнгэрийг битүү дурдан хэлсэн хэрэг юм. Дархад удганы эл үзэл нь насан туршид өөртөө болон гэр удмынхандаа заан сургасан, нэн чандлан баримталсан өдөр тутмын зан датхал нь болдог билээ. Энд «бөрт өнгийг» бүхнээс цээрлэн, эс таашааж байгаа нь дээр өгүүлдсэн муу үйлийн эзэн зүүний дөчин дөрвөн тэнгэрийн хар, цоохор, бөрт, эрэн өнгийг бэлгэдэн дохиолж, даллан дуудаж ирүүлэхийг цээрлэн хорьж байна гэсэн үг болж байна. Цагаан өнгө нь хүнд хар буруугүй, ариун цагаан сэтгэлээс эхлээд тэр сайхан сэтгэлээр үйлдсэн бүхий л үйлс бүтээлийг, чанагшил-

бал тэдгээрийг эрхшээн эзэмшигч, хөгжөөн бадруулагч тэнгэр эздийг тэмдэглэдэг олон давхар дохио утга буюу бэлгэдлийн цогцолбор ажээ. Т.Балжир удган ярихдаа: «Хар санаатай хүний ажил нь бүтдэггүй, хүн хэдий чинээн цагаан замаар явбал муу юманд ялаа гэж дийлдэх вэ. Тэмээн чинээ харыг тэвнийн чинээ цагаанаар дийлдэг, ертөнцийн хорыг цагаан санаагаар л дийлнэ» хэмээн итгэл төгөлдөр өгүүлдэг бөгөөд «хар идээ» болох архи, тамхийг ойр орчмынхондоо чанд цээрлүүлж, уулнаас онгод тайх өргөлийн мод авахдаа ч хожуулд нь «цагаан бөс үлдээн цагаалж, хүн зонд бэлэг сэлт барихдаа цагаан идээ юмуу цагаан өнгийн эд зүйлээр заавал цайлгаж өгдөг хатуу заншилтай билээ.

«Абай Гэсэр хүбүүн» зэрэг буриад туульд барууны тавин таван тэнгэр, зүүний дөчин дөрвөн тэнгэрийн тэг дундахь уулзвар даран сууж жаргасан «адаһатай баян гэгдэһэн, албаттай үнэр үдэһэн, үдэрэй гурбан садхалтай, жэлэй гурбан жаргалтай баруунайшые тэнгэридтэ ниилээгүй, зүүнэйшые тэнгэридтэ мэдүүлээгүй Сэгээн-Сэбдэг тэнгэри, Сэсэн-Ууган хатан, Сэсэг-Ногоон абхай» (2, х.41-42,) гэж гардаг. Хар цагааны, сайн муугийн дэнсэн дээр жарган суугч энэ тэнгэр нэр өнгөний бэлгэдлийн хувьдаа хар ч биш, цагаан ч биш, «цэгээн» буюу «ногоон» байгаа нь, сайн ч биш, муу ч биш «цэвдэг» байгаа нь бүх юмны «алтан дундаж», аливаа үйлийн төв голчийг төлөөлөн бэлгэдсэн дохио утга юм санжээ.

Энэ бүхнээс дүгнэж үзбэл, Гэсэрийн судлалын өнөөгийн үе шатны нэгэн чухал зорилт бол эх хэрэглэхуунийг сурвалжлан цуглуулж, хэвлэн нийтлүүлэхийн зэрэгцээ Гэсэрийн туульсын уран сайхны ертөнцөд нэвтрэх замыг эрж хайх, түүний домог зүй - бэлгэдэлзүйн тогтолцоог нээн гаргах явдал мөн бөгөөд энэ нь монгол угсаатны төдийгүй Төв Азийн уран байхны сэтгэлгээний өвөрмөц онцлогийг судлах ууд хаалга болж өгнө.

Зүүлт

1. Абай Гэсэр Богдо хаан / Бэшэжэ абаһан, бүридхэн суглуулһан С.П. Балдаев, хэблэлдэ бэлдэжэ оролто үгэ бэшэһэн М.И. Тулохонов, Д.Д. Гомбоин. - Улаан-Үдэ, 1995.
2. Абай Гэсэр хүбүүн / Согсоһон найруулагша Н. Балдано. - Улаан-Үдэ: Буриад. ном. хэблэл, 1959.

С.Ц. Жамбалова

ассистент кафедры бурятской литературы Бурятского государственного университета, г. Улан-Удэ

Изобразительно-выразительные средства в структуре эпоса «Аламжи Мэргэн»

В статье анализируется богатый язык бурятского эпоса «Аламжи Мэргэн», дается детальный анализ ведущих звеньев поэтической системы – эпитетов, сравнений, гипербола.

S.Z. Jambalova

Graphic and expressive means of this epos «Alamzhi Mergen»

A rich language of buryat epos «Alamzhi Mergen» is analysed here. The analyse in detail of leading links of poetic system – epithets, comparisons, hyperbols is given here.

Героический эпос «Аламжи Мэргэн» отличается самобытностью и богатством идейно-художественного и эстетического содержания. Без учета его языка, средств и приемов художественного оформления нельзя достаточно глубоко и полно уяснить эстетические вкусы народа – создателя памятника, выявить жанровое своеобразие и поэтику произведения. Совершенно очевидно, что героический эпос имеет свой особый метод поэтического отображения жизни, раскрытию которого в определенной степени способствует детальный анализ ведущих звеньев поэтической системы – эпитетов, сравнений, гипербола.

Одним из художественно-изобразительных средств, в котором с необычной наглядностью проявляются бесконечные возможности художественного обаяния фольклорных произведений, являются сравнения. В основе многих художественно-изобразительных средств лежит сопоставление различных явлений, событий, положений. Одним из художественно-изобразительных средств, в основе которого лежит сопоставление и без чего этот поэтический феномен прекращает свое существование, является сравнение. Если искусство является отражением действи-